

אבי הורביץ by שקיעי חכמה בספר תהלים — עיוני לשון וסגנון

Review by: חיים כהן

Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies / שנתון לחקר המקרא

והמזרח הקדום, כרך יא

pp. 332-337 תשנ"ז

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל](http://www.jstor.org/stable/23412497)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23412497>

Accessed: 03/12/2014 00:24

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

<http://www.jstor.org>

אבי הורביץ

שקיעי חכמה בספר תהלים — עיוני לשון וסגנון
ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית,
תשנ"א, 168 עמ'

חיים כהן

אוניברסיטת בן-גוריון

עד שראה אור ספרו האחרון של פרופ' אבי הורביץ פורסמו רק מחקרים מעטים ולא מעמיקים במיוחד אודות הזיהוי הלשוני של מזמורי החכמה (=מזה"ח) בספר תהלים. ספר זה הוא פריצת דרך חשובה להעלאת הנושא כסוגיה ראויה לחקר המקרא ולשונו. המחבר מסכם את תוכן ספרו כך:

במבוא, הפותח את הספר, מוצג בקצרה הרקע הכללי של מחקר הבעיה והשתלשלותו עד לימינו. פרק א סוקר ומערך נסיונות קודמים לזיהוי טקסטים חכמיים והשפעות חכמיות הן בספר תהלים עצמו, הן בספרים מקראיים אחרים. פרק ב מתאר את השיקולים המתודיים ואת אמות המידה הלשוניות אשר בעזרתם מנסים אנו לאתר ולזהות את מזמורי חכמה. פרק ג — עיקרו של מחקר זה מבחינת עניינו והיקפו גם יחד — עוסק ביישומם של העקרונות הללו הלכה למעשה; ופרק ד מסכם את הדיונים ומציע את המסקנות המתבקשות מהם. חותמים את הספר שלושה נספחים. הראשון מציג, באמצעות טבלה משווה, עשר רשימות של מזמורי חכמה, המייצגות את עמדותיהם של עשרה חוקרים שונים, בעיקר משנות החמישים ואילך, אשר עסקו בליבון הנושא. שני הנספחים האחרים כוללים דיונים קצרים בשתי שאלות חשובות אשר יש להן נגיעה הדוקה לענייננו: האחת ספרותית-הסטורית — תיארוכם המשוער של מזה"ח; והשנייה ספרותית-סגנונית — זיקתם של מזמורים אלה לדגם האקרוסטיכון (עמ' 10).

ההנחה הבסיסית שעליה מושתת המחקר ומטרתו המוצהרת הינן:

...שאם אכן מצויים בספר תהלים מזמורי חכמה — היינו, מזמורים אשר נתחברו בצילה, או בהשראתה, של ספרות החכמה (=ספה"ח) — סביר להניח כי נקלטו בהם מלים וביטויים אשר היו שגורים ומקובלים בחוגי החכמים. אם נצליח אפוא לאתר יסודות לשוניים האופייניים לספה"ח, נוכל להגיע באמצעותם גם לזיהויים של מזמורים חכמיים אשר מצאו את דרכם אל ספר תהלים (עמ' 9).

לשם כך ברור שיש צורך במתודה קפדנית, שחסרונה בולט בכל המחקרים הקודמים שדנו בנושא זה (ראה את הדיון המפורט על אודות השיטות הקודמות בפרק א, עמ' 31–17). הורביץ מציג את המתודה לעריכת מחקרו בפרק ב (עמ' 32–50). לאחר כמה ביורים עקרוניים חשובים (כגון השימוש החיוני בטקסט המסורתי ולא בטקסט משוחזר והצורך להימנע מהישענות על 'השערות היפותטיות בדבר התפתחותה ההסטורית של ה"חכמה" בישראל', עמ' 32–36) מגיע המחבר ל'תיחום היקפו של "קורפוס החכמה"' (עמ' 36–40). הורביץ מביא ראיות משכנעות ביותר לכך שיש לכלול בקורפוס זה את הספרים המקראיים משלי, קהלת ואיוב (כתנאי שהעדויות מלשון ספר איוב 'מצטרפת לעדות חותכת וחד-משמעית העולה גם מחיבורי החכמה האחרים') וכן את ספר בן סירה ומשלי אחיקר בגרסתם הארמית. הוא דוחה, בצדק, את שיוכו של החיבור האפוקריפי החכמתי חכמת שלמה לקורפוס הנדון משיקולים מעשיים, דהיינו היותו כתוב יוונית – עובדה המונעת מ'להסתייע בה לצרכינו'. בשני העמודים הבאים (עמ' 40–41) מביא המחבר את 'עקרונות השיטה המוצעת ואופן יישומה'. דומני שלא נחטא לאמת אם נאמר שבשני עמודים אלה מצוי החידוש החשוב של המחקר שלפנינו: הפעלה שיטתית של עקרונות ה'הנגדה' ו'ההצטברות' כ'כללי ברזל' כדי 'לחשוף את "רישומי החכמה" בתוך ספר תהלים'. לגבי הפעלת כלל ה'הנגדה', כותב הורביץ:

...כל אימת שנבוא להגדיר יסודות [כלומר 'מלים וביטויים' – ח"כ] כל שהם כ'חכמתיים', נשתדל להצביע, במידת האפשר, על חלופותיהם של ביטויים אלה – בהקשרים דומים – בעברית המקראית הסטנדרטית שמחוץ לקורפוס החכמה. ל'הנגדה' זו נודע תפקיד מכריע, שכן היא מעידה כי לשונות החכמה נעדרות מן הכתובים הלא-חכמתיים בשל שייכותן לז'אנר שונה ולא בשל היקפה המצומצם של הספרות המקראית שבידינו. היינו, כי לא יד המקרה היא בכך, שלשונות אלה – שאותן מגדירים אנו כחכמתיות – אינן מתועדות במקרא גם מחוץ לקורפוס החכמתי המובהק' (עמ' 41).

להלן נביא שתי דוגמאות לשימוש של המחבר בכלל זה. כלל ההצטברות מתואר כך:

כמזמורים חכמתיים יוגדרו כאן אך ורק אותם פרקי תהלים שבהם נצליח להצביע על ריכוז גבוה של שימושי לשון המשתייכים ל'פרזיאולוגיה החכמתית'. כלל גדול במחקר הוא, שהיקריות ספורות של ביטויים מבודדים אין בכוחן לקבוע בבירור את טיבו הלשוני של הטקסט הנידון (שם).

לסיכום שימושו של המחבר בכלל חשוב זה ראיתי לנכון לצרף נספח לדברי ביקורת אלו – 'סיכום השימוש בעקרון ה'הצטברות' בספרו של הורביץ', ראה להלן. הורביץ מסיים פרק זה בשתי דוגמאות מובהקות (עמ' 42–47) של שיטתו ('הון' על פי רוב ב'פרזיאולוגיה החכמתית' לעומת 'אוצר'/'זהב'/'כסף'/'נכסים'/'רכוש' בשאר המקרא; 'סור מרע' החכמתי לעומת 'סור מן הדרך/המצוה/ מחקי/ממצותך וממשפטיך' וכדומה בשאר המקרא) ומעלה בזהירות כמה 'סייגים ומגבלות' לשיטתו (עמ' 47–50) אשר אליהם נתייחס לקמן. בפרק ג של ספרו מיישם הורביץ את המתודה שלו הלכה למעשה; הוא מבודד שלושים ואחד מלים וביטויים נוספים, שמחד גיסא ניתן להוכיח את השתייכותם

ל'פרזיאולוגיה החכמתית', ומאידך גיסא היקריותיהם המקראיות מצומצמות ל'קורפוס החכמתי המובהק' ולששת המזמורים — תה' יט ב, לד ב, לו (קיא), קיב, קיט. מכאן מסיק הורביץ — בפרק ד של ספרו, הפרק המסכם — את מסקנתו החשובה, שהנתונים הלשוניים מצביעים על שישה מזמורים אלה בלבד כמזמורים חכמתיים בספר תהלים: 'ששת המזמורים אשר עלו בחיבור זה אוצרים בקרבם מנה גדושה של רישומי לשון מספה"ח, אשר לא מצאנו כדוגמתה אף לא באחד מ־144 פרקיו האחרים של ספר תהלים' (עמ' 121).

אם יש בכלל מקום לבקר את התיזה הכללית שפיתח המחבר בספרו, חושבני שראוי לשנות את הגדרת המונח 'מזמורי חכמה' כדי להתאימה יותר למתודה ולמסקנות המעשיות העולות ממחקר מאלף זה. בעמוד 9 מוגדר המונח פעמיים כדלהלן: 'יצירות המשתייכות, מבחינת סיווגן המקובל, לספרות המזמורים; אלא שיש בהן גם סמנים האופייניים לספרות החכמה' ו'מזמורים אשר נתחברו בצילה, או בהשראתה, של ספרות החכמה'. דומני שהנושא הממשי שנדון בספר זה הוא זיהוי מזמורים שיש בהם תערוכת של רכיבים לשוניים המשמשים באוצר המלים האופייני לכלל מזמורי תהלים ושל כמות בלתי מבוטלת של מלים וביטויים חכמתיים. אפשר שחלק ממזמורים אלה הם אמנם 'מזמורים אשר נתחברו בצילה, או בהשראתה, של ספרות החכמה'. יחד עם זאת ייתכן שיש בהם מזמורים אשר מחבריהם ניסו לחקות את אוצר המלים החכמתי בלא כל כוונה לשייכם לספרות החכמה. שימוש לשוני באוצר מלים חכמתי באופן מרוכז אינו משייך בהכרח את היצירה הנדונה לסוג ספרותי חכמתי או אפילו לקטיגוריה של יצירה שנתחברה 'בצל' או 'בהשראת' ספרות החכמה. יש לציין שהורביץ היה ער לבעיה זו ודן בה כמה פעמים במחקרו מנקודות מבט שונות (ראה למשל עמ' 14–15, 42, 47–50, 120–123). אינני יודע אם על פי תורת הסוגים יש בידינו כלים להבחין בין יצירה המשתייכת לסוג ספרותי אחד ואשר מחברה מחקה אוצר מלים של סוג ספרותי אחר, לבין יצירה המשתייכת בעת ובעונה אחת לשני הסוגים הספרותיים. אולם בכל מקרה בספר שלפנינו אכן הוכחה לראשונה עובדת קיומם של כלים אובייקטיביים לפיתוח מתודה המשתמשת בתורת הלשון כדי לבדד אותן יצירות בין מזמורי תהלים אשר יש בהן מספר ניכר של רכיבים לשוניים חכמתיים. מזמורים אלו הם מזמורי חכמה מבחינה לשונית. כמו בכל מקצוע אחר שדן בעדויות טקסטואליות, ברור הוא שכל חוקר מקרא שדן בנושא של זיהוי מזמורי חכמה גם במסגרת תורת הסוגים צריך להתייחס בכובד ראש להיבט הלשוני. מכאן ואילך אין ספק שלצורך זה עליו לעיין בראש וראשונה במחקרו המצוין של הורביץ.

הערות על פרטים אחדים

R. E. Murphy, *The Tree of Life*, New York 1990, pp. 103–104

J. G. Gammie & L. G. Perdue (eds.), *The Sage in Israel and the Ancient Near East*, Winona Lake 1990
עמ' 13, שורה 16 — צ"ל 'אין ספק' במקום 'אין ספר'.

- עמ' 21, שורה 2 — צ"ל 'השתיים-עשרה' במקום 'השתיים'.
- עמ' 34, הערה 8 — 'הוויכוח הממושך בשאלת הזיקה הספרותית והיחס ההסטורי שבין ספר משלי המקראי לבין משלי אמנמאופה המצריים' אכן הוכרע (חלקית). על סמך כתבי-יד חדשים, שפורסמו כבר בשנים 1966 ו-1974, מתארך ויליאמס את 'משלי אמנמאופה' למאה ה"ב, או אפילו ה"ג לפנה"ס, תאריך שאינו מאפשר לנו עוד לדבר על האפשרות 'שמחברו של אמנמאופה הושפע ממשלי'. ראה למשל: R. J. Williams, 'A People Come Out of Egypt', VTSupp, 28 (1975), p. 242; idem, 'The Sages of Ancient Egypt in the Light of Recent Scholarship', M. Lichtheim, *Ancient Egyptian* JAOS, 101 (1981), p. 10 *Literature*, II, Berkeley 1976, p. 147. עדיין ניתן להתווכח כמובן אם המחבר העברי הושפע מאמנמאופה ישירות או באמצעות טקסט שלישי, מצרי או עברי.
- עמ' 36, סעיף ד — עדיף לחלק את ספרות החכמה לשני תת-סוגים כך: (א) החכמה הדידקטית: ספר משלי, ספר בן סירא ומשלי אחיקר (ואולי סיפור המסגרת של ספר איוב); (ב) החכמה הספקולטיבית: ספר איוב (ללא סיפור המסגרת) ומגילת קהלת.
- עמ' 39, הערה 37 — באשר לאוצר המלים החכמתי בספרות החכמה האכדית ראה עכשיו: R. F. G. Sweet, 'The Sage in Akkadian Literature: A Philological Study', in: Gammie & Perdue, op. cit., pp. 45-65
- עמ' 43, שורות 2-3 מלמטה — ההנגדה של תה' מד לעומת יר' טו יוצרת את הרושם הברור שתה' מד נחשב בעיני המחבר כאחד ממזמורי החכמה. ואולם בעמוד הבא, בהערה 53, אפשרות זו נפסלת בגלל עקרון ההצטברות. 'סתירה' זו גורמת לאי בהירות מסוימת ומדגישה את הצורך לארגן את נתוני ההצטברות בצורה אובייקטיבית. לצורך זה הנאמר בעמ' 122, הערה 13 אינו מספיק (ראה את הטבלה בנספח לדברי ביקורת אלו). השווה גם עמ' 70, הערה 93; עמ' 74, הערה 107; עמ' 84, הערה 153; עמ' 86, הערה 163.
- עמ' 44, הערה 53 — בניגוד להשוואתו המוצעת של י' זקוביץ ראה מה שכתבתי בהערה 44 במאמרי 'שני פסוקים לא מובנים בספר משלי (ג ט; ו ל)' המתפרסם בכרך זה של השנתון.
- עמ' 52, שלוש שורות אחרונות עד עמ' 54, שורה 7 — ראה מה שכתבתי על אודות משי' ג ט במאמרי הנ"ל.
- עמ' 63-64, הערה 55 — צורת הציווי האכדית *alka* כוללת גם את הסימט *ventive* -a 'אלי' (לפי ההתפתחות — *alka* > **alika*). לכן התרגום המילולי של צורה זו היא 'לך אלי' (= 'בוא'), והדבר מקרב עוד יותר את הניסוח החכמתי באכדית *alka māri* למקבילתו בעברית בתה' לד יב: 'לכו בנים שמעו לי'.
- עמ' 67, הערה 74 — התרגום הנכון של הצירוף האכדי *ūmū arkūtu* הוא 'חיים ארוכים' כפי שמופיע אצל א' מלמט בעמ' 146 של מאמרו המצוטט בהערה זו.
- עמ' 84, שורה 6 — הכותרת צ"ל 'ה. לו, כא; כו: במקום 'ה. לו, כו:'. בעמ' 85 המחבר מביא את שני המקרים של הצירוף הנדון בתה' לו, האחד בפס' כא (כולל המרכיב 'לוה') והשני בפס' כו (כולל המרכיב 'מלוה'). בהמשך הכותרת המחבר מציין

את שני המרכיבים האלה ולכן אין ספק שנפלה כאן טעות (הבאתי את הטעות הזאת בחשבון בטבלה המופיעה בנספח לקמן. לכן רשמתי בתה' לו 13 ולא 12 הופעות של מלים/ביטויים חכמיים, כפי שהיה מתבקש מחישוב מספר הפסוקים המופיעים בכותרות על אודות תה' לו [עמ' 75–92]).

עמ' 86, שורה 14 — צ"ל 'שלוש מתוך ארבע היקרויות' במקום 'ששתיים מתוך שלוש היקרויות'. משפט זה מתייחס לארבע ההיקרויות מספר תהלים הרשומות יחד בעמ' 85. ההיקרות שבטעות לא הובאה בחשבון היא בוודאי תה' לו כא (ראה לעיל בהערתי הקודמת).

עמ' 93, שורה 14, עד עמ' 94, שורה 14 — יש להוסיף שגם במקרה זה (ראה גם עמ' 54–57) ניתן להצביע על הנגדה מפורשת בשימוש החכמתי לעומת השימוש הרגיל בשאר המקרא. בכל חמשת הפסוקים החכמיים שבהם מופיעה הנוסחה 'ראשית חכמה יראת ה' (לפי הרשימה בעמ' 93), מדובר בזיהוי ה'חכמה' ב'יראת ה'. כלומר בכל מקרה בספרות החכמה שבו מצויים 'יראת ה' ו'חכמה' יחד באותו פסוק מדובר בזיהוי ה'חכמה' ב'יראת ה'; ובכל מקרה שהמונחים מופיעים יחד בשאר המקרא (יש' יא ב; לג א), מדובר בשתי תכונות נפרדות, שונות זו מזו. אשר לזיהוי ולהקבלה בספרות החכמה בין 'יראת ה' לבין ה'חכמה', ראה גם מה שכתבתי על אודות מש' ג ט במאמרי 'שני פסוקים לא מובנים בספר משלי (ג ט; ו ל) המתפרסם בכרך זה של השנתון (עדות ד והערה 12).

עמ' 127, שורה 4 ואילך — ההחלטה של המחבר למנות את תה' יט ו-לד בכללותם כמזמורי חכמה (שורה אחרונה של הטבלה בעמ' 128) סותרת את הכתוב בעמ' 61–62 ובעמ' 74–75. דומני שהמחבר הוכיח באמצעות עדויות לשוניות מובהקות, שלפי עקרון ההצטברות אין לראות בחלק הראשון של כל אחד משני מזמורים אלה 'מנה גדושה של רישומי לשון מספרות החכמה'. לכן ההתייחסות בטבלה בעמ' 128 היתה אמורה להיות אך ורק לתה' יט ב ו-לד ב, ככל שהדבר נוגע לדעתו של המחבר.

סיכום השימוש בעקרון ההצטברות במחקרו של הורביץ

תה'	פסוקים	היקריות של מלים/ ביטויים חכמתיים	שיעור ההצטברות
יט ח-טו ^א	8	5	5/8=62.5%
לד יב-כג ^א	12	6	6/12=50%
לז	40	13 ^ב	13/40=32.5%
קיב ^ג	10	5	5/10=50%
קיט	176	35	35/176=19.89%

א ראה לעיל את הערתי לעמ' 127.

ב ראה לעיל את הערתי לעמ' 84.

ג ראה עמ' 99 בספר על אודות צמד 'המזמורים התאומים' תה' קיא ו-קיב:
'אין בתה' קיא אלא שני מאפיינים בלבד, ושניהם מצומצמים בתוך גבולותיו של פסוק אחד בלבד!
(מתוך סך של עשרה פסוקים במזמור זה — ח"כ). משום כך מסווגים אנו את תה' קיא כמזמור
חכמה "על תנאי" ומתוך הסתייגות מפורשת.
לא נראה לי גם במקרה זה שיש לכלול את תה' קיא (אפילו בתור 'תה' (קיא-) קיב' — ראה עמ'
99, הערה 227) כל עוד אינו עומד במבחן ההצטברות. ראה גם לעיל את הערתי לעמ' 127.
ד ראה עמ' 119 בספר. לדידנו 20% הצטברות של יסודות חכמתיים בתוך פרק המונה 176 פסוקים
די בו לקבוע שגם מזמור קיט הושפע מאוצר המלים המיוחד של ספרות החכמה.